

Олена Стойко, к. політ. н.

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Olena Stoyko, PhD in Political Science

V.M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences, Ukraine

INSTITUTIONALIZATION OF PARTY SYSTEMS IN POSTSOCIALIST STATES: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

The main characteristics of institutionalized party system (high level of personification, ideological structuring, low election volatility and high party loyalty, low fragmentation, a highly developed organizational structure) are defined and analyzed. Personification indicates important criterion for assessing institutionalization of the party system, depersonalization of political parties and party competition. The high level of ideological structuring means that parties pursuit ideological aims rather than pragmatic. The electoral volatility depends on the party rooting in society and loyalty of politicians. Fragmentation of party system is determined by ideological connection between voters and parties. Weak organizational development of parties in new democracies leads to domination of party leadership in the decision-making process and dependency of external financing (state or private).

The author notes that more detailed analysis of each of these characteristics gives reason to agree that party systems of postsocialist countries are: 1) undeveloped and fluid and 2) stable and credible. The further party system institutionalization depends on the absence of negative internal (economic crisis, worsening social problems (migration, ethnic, religious), usurpation of power by one party) and external (geopolitical disbalance, global recession) factors.

Key words: party, party system, institutionalization, democracy, ideology, elections.

Інституціоналізація партійної системи, що передбачає наявність структурованої конкуренції, сильних і стабільних зв'язків між партіями і виборцями, розвиненої партійної організації, нашоухується на серйозні перешкоди у всьому постсоціалістичному світі. Найчастіше в якості несприятливих для інституціоналізації партійної системи вказуються такі чинники: слабкість і нестабільність соціально-політичної диференціації (відсутність розмежувань або ж повна атомізація суспільства); відчуження від політичної системи; транзитний перехід, очолюваний елітами; впливовість засобів масової інформації; домінування антипартійних настроїв серед громадян; слабе громадянське суспільство; рекомендації міжнародних акторів щодо партійного складу урядової коаліції; брак демократичного досвіду тощо¹.

Партійна система, що характеризується низьким ступенем інституціоналізації, може бути названа текучою чи слабо інституціоналізованою. Порівняно з більш інституціоналізованими партійними системами, текучі системи характеризуються меншою регулярністю у моделях партійної конкуренції; слабким укоріненням партій у суспільстві; меншою легітимністю партій та слабкою партійною організацією з домінуванням лідера.

Виходячи з цих спостережень, дослідників партійних систем у молодих демократіях можна поділити на два табори. Представники першого вважають, що партійна політика у постсоціалістичних країнах є текучою та незрілою. Друга група стверджує про наявність відносно стабільних та інституціоналізованих партійних структур та домінуючу роль партій у політичному

¹ Katz, R. (1996). Party organizations and finance. In LeDuc, L., Niemi, R.G., Norris, P. *Elections and voting in global perspective*. London: Sage, 107–133; Hanley, S. (2001). Are the exceptions really the rule? Questioning the application of «electoral professional» type models of party organisation in East Central Europe. *Perspectives on European Politics and Society*, 2, 453–479.

житті Центрально-Східної Європи.

Детальніше аргументи представників цих двох таборів будуть проаналізовані виходячи з таких основних характеристик інституціоналізованої партійної системи: 1) рівень персоналізації; 2) ідеологічна структуризація; 3) виборча волатильність; 4) фрагментованість партійної системи; 5) організаційний розвиток партій.

Найбільш очевидною характерною ознакою інституціоналізованої партійної системи є низький рівень персоналізації. Персонфікованість зв'язку між виборцями та кандидатами, що найбільш характерно для молодих демократій. За межами розвинених демократій більшість виборців вибирає кандидатів на основі їх персональних характеристик без огляду на партійну приналежність, ідеологію чи програмні позиції. Висока ступінь персоналізації свідчить про слабку укоріненість партій у суспільстві і суперечить традиційним підходам до вивчення взаємодії виборців та партійних систем. Персоналізм вказує на важливий критерій оцінки інституціоналізації партійної системи: деперсоналізацію політичних партій та партійної конкуренції¹.

У розвинених парламентських демократіях оцінка громадянами лідерів політичних партій містить програмну та ідеологічну складові. У текучій партійній системі особа лідера, яка розглядається без урахування його ідеологічної позиції, має набагато більший вплив на електорат. У більш інституціоналізованих системах виборці швидше ідентифікуватимуть себе з партіями, а партії відіграватимуть провідну роль у підготовці майбутніх політиків та вирішенні суспільно значущих проблем. У текучих системах позапартійні політики мають значно більше шансів отримати перемогу, а на політичній арені домінують радше персоналії, а не партійні організації.

Однак, як показала поразка багатьох відомих політиків у постсоціалістичних державах, особиста популярність не є достатньо впливовим електоральним ресурсом. Партійні лідери часто мають беззаперечну владу в рамках своїх партій, а їх харизма може пояснити значну частку голосів виборців, отриманих партією на виборах. Проте харизматичне лідерство не завжди шкодить партійному уряду. Коли серед членів партій з'явилися такі лідери як В. Клаус, які демонстрували лояльність до партії та докладали значних зусиль до посилення їх ідеологічних засад, то це до певної міри навіть посилило кристалізацію партійної системи.

Друга важлива характеристика належно інституціоналізованої партійної системи це високий ступінь її ідеологічної структуризації. Добре розвинена партійна система не гарантує демократичної консолідації, якщо партії практикують клієнтизм та переслідують прагматичні, а не ідеологічні цілі. Г. Кітчельт стверджує, що це особливо слушно у випадку, коли електорат є відносно досвідченим, що характерно для більшості постсоціалістичних країн². Водночас емпіричні дані свідчать, що ідеологічне структурування партійних систем Центрально-Східної Європи схоже до Західної і є вищим, ніж у Латинській Америці³, однак внутрішні відмінності у регіоні є досить значними.

У моделі партійної конкуренції, розробленої Г. Кітчельтом, шанси на ідеологічне співробітництво між партіями залежать від рівня соціокультурного розвитку суспільства, досвідченості електорату, природи соціалістичного режиму та його попередника, типу транзиту та сучасних інституційних рамок. Всі ці чинники взаємопов'язані і по-різному впливають на процеси державотворення. У суспільствах, що були аграрними до встановлення соціалістичних режимів, за відсутності сильного робітничого руху та демократичного досвіду соціалізм виродився у неопотизм. Якщо ж режим не мав жодної серйозної опозиції, перші реформаторські кроки ініціювали еліти, які згодом зміцнили свою владу завдяки клієнтистським зв'язкам. Якщо ж встановленню соціалістичного режиму передували високий рівень соціально-економічного розвитку (індустріалізація, урбанізація, сучасна бюрократія) та розвинена партійна система, які наклалися на заміщуючий тип транзиту, то це створило ідеальні умови для розвитку ідеологічної та програмної конкуренції між партіями.

Іншими словами, успіх демократизаційного процесу часто пов'язаний з ослабленням позицій представників соціалістичного режиму. Одним із основних способів збереження постсоціалістичною елітою контролю над владою є чітке дотримання певних інституційних правил

¹ Meny, Y. (1990). *Government and politics in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press, 67.

² Kitschelt, H. (2001). Divergent paths of post-communist democracies. In Gunther, R., Diamond, L., Plattner, M. F. *Political Parties and Democracy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 299–323.

³ Kitschelt, H. (2003). *Party competition in Latin America and post-communist Eastern Europe: Divergence of patterns, similarity of explanatory variables*. Paper prepared for delivery at the 100th Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 27–31, 12.

(впровадження мажоритарної виборчої системи, президенціалізму тощо), що сповільнює розвиток партій та посилює роль персоналій. Клієнтізм, патронаж та прагнення отримати економічний зиск часто тісно пов'язані із спроможністю колишніх комуністичних партій зберігати свій статус¹. Однак негативний вплив еліт старого режиму на консолідацію партійної системи не настільки очевидний. Як правило, керівництво та члени партій-наступниць були лояльнішими, професійнішими та ефективнішими, ніж їх конкуренти, які, принаймні у перші роки, не мали відповідних організаційних навичок, демонстрували низький рівень партійної лояльності та неспроможність проводити послідовну політику².

Якщо говорити про партійні сім'ї, то західні партії та партійні об'єднання стимулюють ідеологічне структурування партій на сході Європейського континенту³. На партійний ландшафт також впливають досоціалістичні традиції, оскільки у низці країн можна спостерігати відродження моделей довоєнного географічного голосування⁴, хоча відновлені історичні партії, як не дивно, виявилися досить слабкими і часто не витримують конкуренції з новоствореними організаціями. У регіоні функціонують досить багато партій, не пов'язаних з жодною європейською партійною сім'єю, і до яких не можна застосувати традиційну західноєвропейську класифікацію. Нереформовані комуністичні партії, популісти (за винятком крайніх правих, таких як Рух за демократичну Словаччину, Народний рух, Словенська народна партія, Національний рух Сімеона II), партії влади (пропрезидентські партії) та виборчі союзи, утворені навколо харизматичних лідерів, стикнулися зі значними труднощами у пошуку союзників на Заході. Правоцентристські партії існують у християнсько-демократичному варіанті або консервативному. Вони часто характеризуються як статичні, антиіндивідуалістичні, з антикапіталістичними лозунгами. На лівому фланзі домінують наступниці комуністичних партій, при чому деякі з них запозичують націоналістичні гасла, а інші модернізують себе у соціал-демократів⁵. Крайні праві, очолювані харизматичними лідерами, представлені у більшості країн. Ці партії відрізняються від своїх західних колег тим, що до останнього часу фокусувалися не на питаннях міграції, а на націоналізмі.

Третій важливий показник інституціоналізації партійної системи – виборча волатильність, яка тісно пов'язана з поняттям партійної лояльності. Дослідники, які наполягають на тому, що постсоціалістичні партійні системи є відкритими і текучими, вказують на такі їх характерні особливості як брак стабільного зв'язку з партією та високі ставки на виборах⁶.

Виборча волатильність стосується кількості виборців, що стабільно голосують за конкретну партію впродовж кількох виборчих циклів. Вона може бути низькою, якщо виборчі результати основних політичних партій від виборів до виборів демонструють лише незначні зміни, або ж надзвичайно високою, коли переможцями виборів щоразу є інші партії. Відповідно партійні системи ранжуються від дуже стабільних (США, Австралія, Греція, Великобританія, Німеччина) до надзвичайно волатильних (Україна, Латвія, Румунія, Польща та Естонія).

Електоральні зміни в середньому є набагато більшими у молодих демократіях, ніж у старих, навіть якщо Р. Дальтон стверджує, що навіть у розвинених індустріальних демократіях протягом останніх десятиліть волатильність зростає⁷. С. Ліпсет та С. Роккан характеризували партійні системи Західної Європи як «заморожені», в той час як багато партійних систем у молодих демократіях є дуже мінливими.

¹ Kitschelt, H. (1996). *Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation?* Paper prepared for presentation at the Conference on Democracy, Markets, and Civil Societies in Post-1989 East Central Europe, May 17–19.

² Kopecky, P. (2003). Structures of representation: new parliaments of Central and Eastern Europe. In White, S., Batt, J., Lewis, P. G. *Developments in Central and East European Politics*. Basingstoke: Palgrave, 142–143.

³ Pridham, G. (2001). Patterns of Europeanization and transnational party co-operation: Party development in Central and Eastern Europe. In Lewis, P.G. *Party development and democratic change in post-communist Europe: The First Decade*. London: Frank Cass, 179–198.

⁴ Wittenberg, J. (1998). The 1994 Hungarian election in historical perspective. In Toka, G., Enyedi, Z. *The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma, 139–167.

⁵ Bozoki, A., Ishiyama, J. (2002). *The communist successor parties of Central and Eastern Europe*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 3–13.

⁶ Mair, P. (1997). *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford: Clarendon Press, 175–198.

⁷ Dalton, R.J., McAllister, I., Wattenberg, M. (2000). The consequences of partisan dealignment. In Dalton, R., Wattenberg, M. *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press, 37–63.

Той факт, що більшість західних європейських партійних систем стабілізувалися до Другої світової війни, коли ці країни мали набагато нижчі стандарти добробуту, ніж сьогодні, нівелює твердження про те, що високий рівень розвитку призводить до низької виборчої волатильності. У більшості сучасних розвинених демократій партії були механізмом соціальної і політичної інтеграції маси нових громадян¹, вони створювали відповідні організації та зміцнювали лояльність виборців. У більшості пізньо демократизованих країн партії не були основними борцями за політичні права і свободи громадян і ніколи не виконували важливих соціальних функцій або ж сприяли формуванню ідентичності (класової, соціальної тощо)². Ці відмінності в історичних моделях до певної міри допомагають пояснити взаємозв'язок між високим рівнем розвитку та стабільністю партійною системою. Незадовільний стан економічного розвитку у багатьох слабо розвинених країнах також сприяє високій виборчій волатильності³.

Чинником, що зумовлює високу виборчу волатильність в багатьох слаборозвинених країнах, є часта зміна партійності, оскільки представники політичної еліти часто змінюють свою партійну приналежність, переходячи від однієї партії до іншої⁴. З огляду на високу виборчу волатильність та слабкість партійних традицій, політики не мають особливих причин зберігати лояльність до партії, що зазнала поразки на виборах. Навіть вступ до партій, які ще не були представлені у парламенті, може мати раціональне обґрунтування: партії, що не існували або ж не брали участі у попередніх виборах до законодавчого органу отримують значний відсоток, а іноді навіть більшість голосів виборців у Польщі (2001), Словаччині (1998, 2001), Болгарії (2001), та Латвії (1998, 2002). Як результат, політики не завжди демонструють більшу лояльність до партій, ніж громадяни на виборах.

Прогнозованість партійної системи збільшується, якщо певні партії відмовляються співробітничати з іншими або ж повністю ізолюють конкурентів. Протистояння з давнім суперником (між Солідарністю та соціал-демократами в Польщі, соціал-демократами та Громадською партією у Чехії, Рухом Мечіара та християнськими демократами у Словаччині, соціалістами та Фідеш в Угорщині) сприяло розвитку біполярної структури. Обмежена кількість потенційних партнерів для урядової коаліції також сприяла закритому характеру партійної системи в регіоні. Загалом у країнах Центрально-Східної Європи екс-комуністи не вважалися прийнятними коаліційними партнерами, а крайні праві також виключалися із коаліційних перемовин, за винятком Словаччини. Не останню роль у такому ставленні відіграла і позиція розвинених демократій: партії-переможці в Румунії, Угорщині отримували серйозні попередження з боку Заходу щодо включення до складу парламентської коаліції радикальних партій. У Чехії дві партії – Республіканську партію (SPR-RSC) та Комуністичну партію (KSCM) – постійно виключалися з коаліційних переговорів, що призвело до ізоляції однієї п'ятої складу парламенту.

Четвертою ознакою інституціоналізованої партійної системи є низький рівень її фрагментованості, який значною мірою залежить від наявності сильних ідеологічних чи програмних зв'язків між партіями та виборцями. Очевидно, що програмний чи ідеологічний зв'язок є важливими інструментами стабілізації виборчої конкуренції (хоча клієнтистські і традиційні зв'язки також можуть мати схожий результат) і, відповідно, партійної системи загалом. Однак такі зв'язки є сильними у більшості партійних систем і свідчать про значну варіативність впливовості ідеологічних зв'язків.

Програмний чи ідеологічний зв'язок між виборцями і партією не лише стабілізує партійну систему, а й є важливим інструментом прив'язки виборців до конкретних партій, і, відповідно, важливим інструментом, за допомогою якого партії укорінюються у суспільстві. Якщо зв'язок між ідеологічними та програмними позиціями виборців та уподобаною ними партіями є слабким, то виборці охочіше переходитимуть від одної партії до іншої, збільшуючи ступінь текучості партійної системи.

¹ Pizzorno, A. (1981). *Interests and parties in pluralism*. In Berger, S. *Organizing interests in Western Europe: Pluralism, corporatism, and the transformation of politics*. New York: Cambridge University Press, 247–284.

² Gunther, R., Diamond, L. (2003). *Species of political parties. A new typology*. *Party Politics*, 9, 167–199.

³ Remmer, K. (1991). *The political impact of economic crisis in Latin America in the 1980s*. *American Political Science Review*, 85, 777–800; Roberts, K.M., Wibbels, E. (1999). *Party systems and electoral volatility in Latin America: A test of economic, institutional, and structural explanations*. *American Political Science Review*, 93, 575–590.

⁴ Rose, R., Munro, N. (2003). *Elections and parties in new European democracies*. Washington, DC: CQ Press.

Хоча постсоціалістичні партійні системи є фрагментованими¹, але на загал відмінності між західною та східною частиною Європейського континенту є незначними². Однак слід зазначити, що через значне різноманіття форм співробітництва між партіями оцінити реальний ступінь роздробленості досить важко.

По мірі зростання досвідченості електорату та стабілізації партійної системи очевидно є тенденція до зменшення кількості партій у Центрально-Східній Європі³. Впровадження пропорційної виборчої системи у деяких країнах вказує на протилежний напрям розвитку, але зазвичай висока фрагментованість передує, а не слідує за цими інституційними змінами⁴. Досвід малих західноєвропейських країн свідчить, що фрагментація не завжди обов'язково загрожує стабільності. Недавня історія постсоціалістичних країн позбавляє однозначності твердження про негативний вплив поляризації. Г. Кітчелт підкреслює, що програмна (ідеологічна) поляризація має свої сильні і слабкі сторони: вона дестабілізує політичну систему через часті зміни у політиці та виникнення патових ситуацій, однак сприяє ідеологічній структуризації партійного спектру та репрезентативності партій⁵. Емпіричні дані свідчать, що зазвичай висока поляризація супроводжується більшою консолідацією у регіоні.

Слід відзначити, що відсутність соціальних розмежувань у Східній Європі⁶ ускладнила ідеологічне позиціонування партій: вони не могли створити власні історично зумовлені ідентичності⁷, а брак соціальної стратифікації звів до нуля ймовірність появи ідеологічних ніш⁸. Відповідно, політичні партії значною мірою нагадували одна іншу і практично не мали характеристик, які б дозволяли виборцю їх чітко ідентифікувати⁹. За винятком незначної кількості партій (таких як радикальні праві партії, етнічні та ліберальні партії із сильною ідеологією), решта політичних акторів являли для виборців аморфну масу, оскільки не могли сформулювати програми, які б відрізняла їх від конкурентів. Багато партій навіть не намагалися розробити оригінальну програму, віддаючи перевагу максимально узагальненій стратегії, націленій на охоплення максимально широкою аудиторією для збільшення шансів на проходження у парламент¹⁰.

П'ята характеристика інституціоналізованої партійної системи стосується ступеня організаційного розвитку політичних партій. Для постсоціалістичних партій характерна домінуюча роль керівництва, а членам відведена другорядна роль. При цьому з часом тенденція до централізації посилюється. Рівень членства у партіях залишається низьким, а членські внески становлять лише незначну частку партійного бюджету. П. Копецький пояснює незначну кількість членів наступними причинами: фінансування партій базується на інших джерелах (переважно фінансуванню з державного бюджету), лідери розглядають одно партійців як потенційних конкурентів, низький рівень партійної лояльності та високий рівень деполітизації ускладнюють залучення нових членів¹¹.

Більшість дослідників погоджуються з думкою, що постсоціалістичний транзит не продукує масові партії. Назви партій можуть відрізнятися, але всі вони мають плоску і обмежену у просторі

¹ Bielsiak, J. (2002). The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. *Comparative Politics*, 34, 189–210.

² Birch, S. (2001). Electoral systems and party systems in Europe East and West. *Perspectives on European Politics and Society*, 2, 355–377.

³ Bielsiak, J. (2002). The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. *Comparative Politics*, 34, 204.

⁴ Jasiewicz, K. (2003). Elections and voting behaviour. White, S., Batt, J., Lewis, P. *Developments in Central and East European politics* 3. Durham, NC: Duke University Press, 182.

⁵ Kitschelt, H. (1996). *Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation*, 17.

⁶ Rivera, S. W. (1996). Historical cleavages or transition mode: Influences on the emerging party systems in Poland, Hungary and Czechoslovakia // *Party Politics*, 2, 177–208.

⁷ Waller, M. (1996). Party inheritances and party identities. In Pridham, G., Lewis, P.G. *Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe*. London: Routledge, 23–43.

⁸ Mair, P. (1997). *Party system change: Approaches and interpretations*. Oxford: Clarendon Press.

⁹ Enyedi, Z. (2006). Accounting for organisation and financing: A comparison of four Hungarian parties. *Europe-Asia Studies*, 7, 1101–1117.

¹⁰ Innes, A. (2002). Party competition in post-communist Europe: The great electoral lottery. *Comparative Politics*, 1, 85–104.

¹¹ Kopecky, P. (1995). Developing party organizations in East-Central Europe. What type of party is likely to emerge? *Party Politics*, 4, 515–534.

організаційну структуру. П. Левіс слушно зауважує, що проблема полягає у тому, «що демократичні посткомуністичні партії не лише зазнають браку масового членства, вони також позбавлені будь-якої розвиненої організації чи структури»¹.

З огляду на те, що партії часто є незначною групою осіб і особливо чутливі до результатів виборів, то можна припустити, що особи, які перебувають на державних посадах домінуватимуть над однопартійцями, які працюють у парламенті. Як довів Я. ван Бізен, партії, представлені у центральних органах державної влади, фактично мають перевагу над іншими партіями у Центрально-Східній Європі². Більшість партій обмежують свободу своїх парламентських фракцій, члени парламенту вважають позапарламентські посади впливовішими, а робота в центральних органах державної влади оплачується значно краще, ніж парламентська діяльність.

Отже, здійснивши аналіз процесу інституціоналізації партійних систем у постсоціалістичних країнах за такими критеріями як: рівень персоналізації; ідеологічна структуризація; виборча волатильність; фрагментованість та організаційний розвиток партій, можна знайти факти, що підтверджують позицію дослідників, що наполягають на їх нерозвиненості та текучості, так само як і відшукати тенденції до її стабілізації. За відсутності негативних внутрішніх (економічні кризи, загострення соціальних проблем (міграційних, міжетнічних, релігійних), узурпації влади однією партією) та зовнішніх (зміна геополітичного балансу, світова рецесія) чинників партійна система молодих демократій ставатиме все більш інституціоналізованою.

References:

1. Bielasiak, J. (2002). The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. *Comparative Politics*, 34, 189–210.
2. Birch, S. (2001). Electoral systems and party systems in Europe East and West. *Perspectives on European Politics and Society*, 2, 355–377.
3. Bozoki, A., Ishiyama, J. (2002). *The communist successor parties of Central and Eastern Europe*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 3–13.
4. Dalton, R.J., McAllister, I., Wattenberg, M. (2000) The consequences of partisan dealignment. In Dalton, R., Wattenberg, M. *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press, 37–63.
5. Enyedi, Z. (2006). Accounting for organisation and financing: A comparison of four Hungarian parties. *Europe-Asia Studies*, 7, 1101–1117.
6. Gunther, R., Diamond, L. (2003). Species of political parties. A new typology. *Party Politics*, 9, 167–199.
7. Hanley, S. (2001). Are the exceptions really the rule? Questioning the application of «electoral professional» type models of party organisation in East Central Europe. *Perspectives on European Politics and Society*, 2, 453–479.
8. Innes, A. (2002). Party competition in post-communist Europe: The great electoral lottery. *Comparative Politics*, 1, 85–104.
9. Jasiewicz, K. (2003). Elections and voting behaviour. In White, S., Batt, J., Lewis, P. *Developments in Central and East European politics 3*. Durham, NC: Duke University Press, 173–189.
10. Katz, R. (1996). Party organizations and finance. In LeDuc, L., Niemi, R. G., Norris P. *Elections and voting in global perspective*. London: Sage, 107–133.
11. Kitschelt, H. (1996). *Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation?* Paper prepared for presentation at the Conference on Democracy, Markets, and Civil Societies in Post-1989 East Central Europe, May 17–19.
12. Kitschelt, H. (2001). Divergent paths of post-communist democracies. In Gunther, R., Diamond, L., Plattner, M. F. *Political Parties and Democracy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 299–323.
13. Kitschelt, H. (2003). Party competition in Latin America and post-communist Eastern Europe: Divergence of patterns, similarity of explanatory variables. Paper prepared for delivery at the 100th Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 27–31.
14. Kopecky, P. (2003). Structures of representation: new parliaments of Central and Eastern Europe. White, S., Batt, J., Lewis, P.G. *Developments in Central and East European Politics*. Basingstoke: Palgrave, 142–143.
15. Kopecky, P. (1995). Developing party organizations in East-Central Europe. What type of party is likely to emerge? *Party Politics*, 4, 515–534.
16. Lewis, P.G. (1996). *Party structure and organization in East-Central Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
17. Mair, P. (1997). *Party system change: Approaches and interpretations*. Oxford: Clarendon Press.
18. Meny, Y. (1990). *Government and politics in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

¹ Lewis, P.G. (1996). *Party structure and organization in East-Central Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 12.

² van Biezen, I. (2003). *Political parties in new democracies: Party organization in Southern and East-Central Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

19. Pizzorno, A. (1981). Interests and parties in pluralism. In Berger, S. *Organizing interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism, and the transformation of politics*. New York: Cambridge University Press, 247–284.
20. Pridham, G. (2001). Patterns of Europeanization and transnational party co-operation: Party development in Central and Eastern Europe. In Lewis, P.G. *Party development and democratic change in post-communist Europe: The First Decade*. London: Frank Cass, 179–198.
21. Remmer, K. (1991). The political impact of economic crisis in Latin America in the 1980s. *American Political Science Review*, 85, 777–800.
22. Rivera, S.W. (1996). Historical cleavages or transition mode: Influences on the emerging party systems in Poland, Hungary and Czechoslovakia. *Party Politics*, 2, 177–208.
23. Roberts, K.M., Wibbels, E. (1999). Party systems and electoral volatility in Latin America: A test of economic, institutional, and structural explanations. *American Political Science Review*, 93, 575–590.
24. Rose, R., Munro, N. (2003). *Elections and parties in new European democracies*. Washington, DC: CQ Press.
25. van Biezen, I. (2003) *Political parties in new democracies: Party organization in Southern and East-Central Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
26. Waller, M. (1996). Party inheritances and party identities. In Pridham, G., Lewis, P.G. *Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe*. London: Routledge, 23–43.
27. Wittenberg, J. (1998). The 1994 Hungarian election in historical perspective. In Toka, G., Enyedi, Z. *The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma, 139–167.